

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 27.04.2021
Published /Yayınlanma 30.06.2021
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Karakuş, F. (2021). Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra kentlerinde inşa edilen Osmanlı camileri üzerine bir değerlendirme çalışması. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(71), 1564-1582.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2523>

Dr. Öğretim Üyesi Filiz KARAKUŞ

<https://orcid.org/0000-0002-7562-3435>

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Mimarlık ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE

BULGARİSTAN'IN SOFYA, FİLİBE VE ESKİ ZAĞRA KENTLERİNDE İNŞA EDİLEN OSMANLI CAMİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME ÇALIŞMASI

AN EVALUATION ON OTTOMAN MOSQUES CONSTRUCTED IN SOFIA, PLOVDIV, AND STARA ZAGORA CITIES OF BULGARIA

ÖZET

Osmanlılar, Balkanlar'a adım attıkları tarihten itibaren yaklaşık 550 yıl hüküm sürdükleri bu topraklarda varlıklarını ve hakimiyetlerini gösterecek sayısız mimari eser ortaya koymuşlardır. Ancak bu eserlerin büyük bir çoğunluğu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında başlayan süreçte zarar görmüş ve yıkıma uğramıştır. Bu çalışmada Balkan toprakları içerisinde en uzun süre Osmanlı hakimiyeti altında kalan Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra kentlerinde Osmanlı Devleti Erken Dönem ve Klasik Dönemi'nde inşa edilen ve bugüne kadar ayakta kalabilen camiler, literatür ve arşiv araştırması ile tespit edildikten sonra yerinde incelenmiştir. Bu yapılar yapıldıkları dönem, plan ve cephe özellikleri, kullanılan malzeme, üst örtü elemanları, kubbeye geçiş elemanları ve son cemaat yerinin özellikleri açısından incelenmiştir. Yapılan bu inceleme ve tespitlere göre Bulgaristan'daki Erken Dönem Osmanlı Camii mimarisi ve Klasik Dönem Osmanlı Camii mimarisi üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde önemli bir yere sahip olan Bulgaristan'daki Osmanlı Dönemi camilerinin mimari özelliklerinin ortaya konulmasını sağlamaktır. Bu yapılar ayrıca, aynı dönemde Anadolu'da inşa edilen camiler ile karşılaştırılmıştır. Yapılan bu incelemelerden Bulgaristan'daki camiler ile Anadolu'daki camilerin hem plan şeması olarak hem de kullanılan malzemeler açısından benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Bu benzerliklerin sözü edilen bölgelerdeki iklim ve halkın yaşam koşullarının benzerliklerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde bayındırlık faaliyetlerinin merkezi otorite tarafından ele alınmasından kaynaklandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Osmanlı, cami, Erken Osmanlı Dönemi, Klasik Osmanlı Dönemi.

ABSTRACT

The Ottomans have produced numerous architectural works that will show their presence and domination in their lands where they ruled for 550 years from the date they stepped into the Balkans. But; the vast majority of these works were damaged and destroyed in the process that started after the 1877-78 Ottoman-Russian War. In this study, mosques built in the Ottoman Empire's Early Period and Classical Period in Sofia, Plovdiv, and Stara Zagora, which remained under the Ottoman rule for the longest time in the Balkan lands, were investigated on site after being identified by literature and archive research. These structures were examined in terms of the period they were built, the features of the plan and facade, the materials used, the cover elements, the transition to the dome, and the features of the last congregation place. According to these examinations and determinations, an evaluation has been made on Early Period Ottoman Mosque architecture and Classical Period Ottoman Mosque architecture in Bulgaria. The aim of this study is to reveal the architectural characteristics of Ottoman Period mosques in Bulgaria, which have an important place within the borders of the Ottoman Empire. These structures were also compared with mosques built in Anatolia in the same period. From these examinations, it has been determined that mosques in Bulgaria and mosques in Anatolia show similarities both in terms of plan scheme and materials used. It has been observed that these similarities stem from the similarities of the climate and living conditions of the people in the mentioned regions, as well as the central authority handling the activities of the public works in the Ottoman Empire.

Keywords: Bulgaria, Ottoman, mosque, Early Ottoman Period, Classical Ottoman Period.

Issue/Sayı: 71

Volume/Cilt: 8

jshsr.org

ISSN: 2459-1149

1. GİRİŞ

Osmanlı Beyliği; Bizans İmparatorluğu'ndaki taht kavgalarını fırsat bilerek, Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın 1354 senesinde Çanakkale Boğazından Gelibolu'ya geçmesiyle ilk defa Balkan topraklarına adım atmıştır (İnalçık, 1993: 14). Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren yaklaşık 550 sene Balkanlar'daki hakimiyetini sürdürmüştür.

Balkanlar'ın Osmanlı Devleti için önemli olmasının çeşitli nedenleri vardı. Balkan topraklarının güvenliği, Osmanlı Devleti'nin de güvenliği anlamına geliyordu. Bu bölgedeki tarımsal ve hayvansal ürünler sarayın, ordunun ve kalabalık kentlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyordu (İnalçık, 1994: 256). Balkanlar'daki Selanik, Saraybosna ve Sofya gibi ticari açıdan gelişmiş kentler devlete ticari gelir sağlamaktaydı (İnalçık, 1994:261). Ayrıca Avrupa'da meydana gelen teknolojik ve siyasi gelişmeler Balkanlar üzerinden Osmanlı Devleti'ne ulaşıyordu (İnalçık, 1994: 264).

Türkler, Rumeli'ye adım attıktan sonra değişik milletlerle karşılaşmışlardır. Balkan topraklarının kuzey-doğu bölümünde varlığını sürdürmekte olan Bulgar Krallığı Osmanlı Devleti'ne baş kaldırarak bir direniş başlatmıştır, ancak 1393 senesinde Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Süleyman Çelebi idaresinde olan Osmanlı ordusu tarafından varlıkları sonlandırılmıştır (Uzunçarşılı, 1987: 274). Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin fethinden sonra Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır (Özkan, 2016: 282). Bulgaristan, Osmanlı hakimiyetine ilk önce giren ve en çok kalan Balkan ülkesi olmuştur.

Osmanlı Devleti, Balkanlar bölgesinde bulunduğu uzun zaman sürecinde bu bölgeye hâkim olan siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel bir kurumsallaşma gerçekleştirmiştir. Bu kurumsal yapı Balkanlar'ı pek çok alanda etkilemiş ve bu etkiler neticesinde siyasi, iktisadi, kültürel ve mimari alanlarda miraslar oluşmuştur (Sancaktar, 2011: 47). Osmanlı Devleti, bu topraklarda cami, medrese, han, hamam gibi birçok yapı inşa etmiş ve bu yapıların varlıklarını sürdürebilmesi için vakıflar oluşturmuş ve Balkanlar'da vakıf medeniyetinin temelini oluşturmuşlardır.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti Dönemi'nde Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra şehirlerinde inşa edilen ve bugüne kadar ayakta kalmış olan camiler tespit edilmiş ve bu camiler Osmanlı Dönemi cami mimarisi özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ortak çalışması ile Bulgaristan'da kalan Osmanlı eserlerinin tespiti için yerinde inceleme yapılmıştır. Ayrıca yerinde tespiti yapılan yapılar ile ilgili literatür ve arşiv taraması yapılmıştır. Tespiti yapılan camiler, yapıldıkları dönem, plan ve cephe özellikleri, kullanılan malzeme, üst örtü elemanları, kubbeye geçiş elemanları ve son cemaat yerinin özellikleri açısından incelenmiş ve bu doğrultuda bir tipoloji tablosu oluşturulmuştur. Bu inceleme ve tespitlere göre Bulgaristan'da yapılan yapılar ölçeğinde, Erken Dönem Osmanlı Camii mimarisi ve Klasik Dönem Osmanlı Camii mimarisi üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Makale; Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra şehirlerinde 15. ve 16. yüzyılda inşa edilen yapılar ile sınırlandırılmıştır.

Sözü edilen yapılara ilişkin en ayrıntılı çalışma Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından 1975 yılında hazırlanmasına başlanan ve 1982 yılında yayınlanan "Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk" isimli eserdir. Son dönemlerde konuya ilişkin olarak Gülberk Bilecik tarafından yerinde yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde yayınlanan makaleler de bulunmaktadır. Ancak bu yapıların tipolojik özelliklerine ilişkin bugüne kadar kapsamlı bir değerlendirme çalışması yapılmamış olması bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

2. BULGARİSTAN'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

Osmanlı hakimiyetine girdikten sonraki süreçte Bulgarlar, bazı küçük olaylar dışında on sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı hakimiyetine karşı ileri derecede bir isyan girişiminde bulunmamışlardır (İnalçık, 1993: 16). Bulgarlar arasında milliyetçilik duygularını uyandırmaya dönük faaliyetler on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlamasına rağmen gerçek dönüm noktasının 1828-29 senesinde yapılan Osmanlı- Rus Savaşı olduğunu görüyoruz. Osmanlıları Balkan topraklarından atmak ve sıcak denizlere inmek isteyen Rusya, bu savaşta Bulgarları desteklemiştir (Köse, 2006: 240).

Rusların desteğiyle halkı kıskırtan Bulgar çetelerinin, 19. yüzyılın ilk yarısında çeşitli yerlerde isyan girişimleri olmuştur (Aydın, 1990: 282). Osmanlı Hükümeti tarafından olayların kısa sürede bastırılması ile bu girişimlerin başarıya ulaşmasına engel olunmuştur. Ancak, 1876 yılı isyanı önlenememiş ve İstanbul Konferansı ile Bulgar Devleti'nin temelleri atılmış (Köse, 2006: 243) ve 1878 senesinde Almanya'da yapılan Berlin Anlaşması doğrultusunda Bulgarlar özgürlük ve bağımsızlıklarını elde

etmişlerdir. Bu şekilde bölgedeki Osmanlı egemenliği sona ermiştir (Gencer, 1992: 516). Bulgar milliyetçiliğinin gelişiminde ABD misyonerlik sisteminin ve okullarının oldukça önemli olduğu bilinmektedir (Aydın, 2005: 140-141).

Bulgarların 1876 yılındaki isyan hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin çökme sürecinde de önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bu ayaklanma ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çıkar mücadelesi veren Avrupalı emperyalist devletlerin güç dengesi yeniden şekillenmiştir (Aydın, 2005: 147).

Bağımsız Bulgar Devleti'nin kurulmasının ardından devlet adamları Avrupalılaştırmanın ilk şartı olarak Osmanlı'yı reddedip izlerinin silinmesini gördüler. Bu amaçla Osmanlı Kurumları'nın yerine Avrupa Kurumları'nı ve politika sistemlerini koymaya çalıştılar (Todorova, 2003: 75,86). Bulgaristan şehirlerinde Osmanlı eserlerinin yok edilmesi anlamındaki ilk köklü çalışmalar, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında başlamıştır. Sivil halkın dışında özellikle ibadet yerleri olan camiler, mescitler ve medreseler ile mezarlıklar da Bulgar ve Rusların saldırılarına uğramıştır. Bunların dışında Türklerin evleri de yağmalanmış ve yıkılmıştır. 1879 senesinde Ruslar geri çekilmiş olsalar bile Bulgarlar, Osmanlı Dönemi'nden kalan eserleri yakıp yıkmaya devam etmişlerdir (Turan, 1996: 243-244).

Bulgaristan'ın batılı bir görünüm kazanması için Osmanlı Dönemi'ni hatırlatacak eserler ve bunların ihtiyaçlarını karşılamak için işletilen vakıf dükkanlar hazırlanan imar planları doğrultusunda kamulaştırılmış ve yol genişletilmesi ve başka binaların yapımı gibi sebeplerle yıkılmıştır. Kalan birkaç cami ise cephanelik, hastane, müze şeklinde değişik işlevler verilerek kullanılmaya devam etmiş, belirli bir bölümü ise kiliseye dönüştürülmüştür (Koyuncu, 2006: 217).

Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından 1975-1982 yılları arasında yapılan çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde, bu topraklarda 2356 cami ve mescit, 42 imaret, 142 adet medrese, 273 mektep, 116 han, 27 türbe, 174 tekke-zaviye, 113 hamam-kaplıca, 24 köprü, 75 çeşme, 3 sebil, 26 kervansaray ve saray olmak üzere 3399 adet eser inşa edildiği söylenmektedir (Ayverdi, 1982: 141-143). Ancak; bu yapılardan günümüze ulaşanların sayısı çok azdır. Bu çalışmada Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra şehirleri ve bu şehirlerde Osmanlı Dönemi'nden kalan camiler ele alınacaktır.

2.1. Sofya

Sofya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a geçişinden sonra, zamanla Osmanlıların Balkan topraklarındaki en önemli askeri ve idari merkezlerinden biri haline gelmiş ve Rumeli'den geçmekte olan anayolun üzerinde olması nedeniyle ticari açıdan önem kazanmıştır (Erdoğan, 2002: 9). Şehrin Rumeli Beylerbeyliği'nin merkezi olmasını müteakip çok büyük çaplı inşaat çalışmaları başlatılmış ve şehirde cami, medrese, türbe, han ve çeşme gibi çok sayıda Osmanlı eseri yapılmıştır.

Ekrem Ayverdi, Osmanlı Dönemi'nde Sofya'da 7 medrese, 19 mektep, 82 cami ve mescit, 15 tekke-zaviye, 3 imaret, 11 hamam, 2 türbe, 7 tane kervansaray, 10 çeşme ve 1 sebil inşa edildiğini belirtmektedir (Ayverdi, 1982: 142). H.1285 yılında hazırlanan Tuna Vilayetine ait Salname'ye göre şehirde 44 cami, 8 okul, 4 medrese ve 18 adet tekke vardı (Keskiöglü ve Özyayın, 1983: 127). Günümüzde Sofya'da bu yapılardan sadece 4 tanesi ayakta kalmıştır. Bu yapılar; Banya Başı Camii, Sadrazam Mahmut Paşa Camii, Sofu Mehmet Paşa Camii ve Siyavuş Paşa Camii'dir. Siyavuş Paşa Camii, altıncı yüzyıl da Bizans İmparatoru Justinian tarafından kilise olarak inşa edilmiş, 16. yüzyılda Siyavuş Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Ancak bu yapı, özgününde cami olmaması nedeniyle yapılan bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

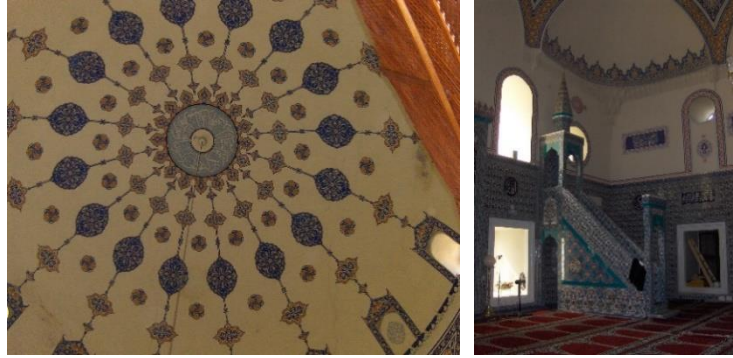
2.1.1. Banya Başı Camii

Bu yapılardan sadece Banya Başı Camii özgün fonksiyonunu sürdürmektedir. Seyfullah Efendi Camii olarak bilinen cami, H.974/ M.1566 senesinde Molla Kadı Seyfullah tarafından yaptırılmıştır (Ayverdi, 1982: 98). Cami şehrin merkezinde Georgi Dimitrov Bulvarı üzerinde bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Banyası Camii Bulvardan Yaklaşırken (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Kesme taş tuğla malzeme kullanılarak yapılmış olan cami kare planlı ve tek kubbelidir. Son cemaat yeri açık olup üç adet küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Banyası Camii, merkezi kubbeli Klasik Osmanlı mimarisinin Bulgaristan'daki en iyi örneklerindedir (Turan ve İbrahimgil, 2004: 159) Son cemaat kemer ve aynaları kesme taştan olup, sütunları yekpare ve koyu renklidir. Başlıklar ise çift stalaktitlidir (Ayverdi, 1982: 98). Tek şerefeli minaresinin kaidesi taş olup gövde, şerefe ve petek tuğladır. Caminin kubbesinde kalemişi süslemeler bulunmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Cami İç Görünüşleri (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Sofya'da 1879 yılında ibadete açık olan tek cami olmasına karşın savaş esnasında zarar görmüş ve vakıf gelirlerine el konulması nedeniyle onarım yapılamıyordu.¹ 1890 yılında Belediye Başkanı tarafından, yeni bir hamam yapmak için caminin ve bitişiğindeki hamamın yıkılmasına karar verilmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin girişimleri neticesinde cami yıkımdan kurtarılmış ama hamam yıkılmış ve bu alanda bir kaplıca yapılmıştır.² 1914-17 yıllarında Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilen para ile cami tamir edilmiştir. Bu onarım kapsamında minarenin boyu kısaltılmış ve minberi yenilenmiştir (Keskioğlu, 1969: 315). Eser son olarak 2007 yılında onarılmış ve içeride Türkiye'den getirilmiş olan çiniler kullanılmıştır.

2.1.2. Sadrazam Mahmut Paşa Camii

Sofya'da ilk külliye Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde, Sadrazam Mahmut Paşa tarafından M. 1474 yılında inşa ettirilmiştir. İnşa edildiği dönemde külliye içerisinde cami, medrese, kütüphane ve sebül bulunmasına rağmen günümüzde sadece cami ayakta durmaktadır. Şehrin en büyük camisi olduğundan Ulu Camii de denilmiştir (Keskioğlu ve Özyayın, 1983: 121). Cami, kare planlı ve dokuz kubbeli olup harim ortasında bulunan dört büyük ayak (sütun) taşıyıcı sistemin bir parçasıdır. Erken Dönem Osmanlı mimari özelliklerine sahip olan yapıda orta bölümdeki kubbeler yükseltilerek mihrap aksı vurgulanmıştır. Cami duvarları taş ve tuğla kullanılarak inşa edilmiştir (Şekil 3).

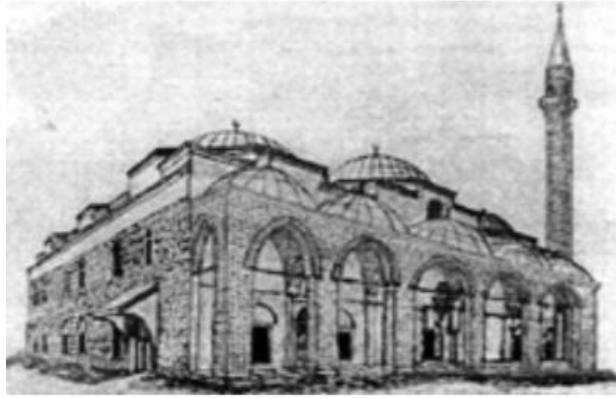
¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, HR.TO, No. 382/51 (21 Temmuz 1882); Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, A.MTZ.04, No. 2/2, lef 22, 23 (21 Temmuz-24 Ağustos 1882).

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, A.MTZ.04, No. 24/39, lef 206, 207 (12 Ekim-5 Kasım 1890).

Şekil 3. Bugün Arkeoloji Müzesi Olarak Kullanılan Sadrazam Mahmut Paşa Camii (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Yapının önünde beş gözlü bir son cemaat yeri ve kuzey-batı yönünde tuğladan yapılmış bir minaresinin olduğu bilinmektedir (Şekil 4). Ancak, 1878 yılında Rus komiseri Dondukov tarafından tahrip edilen caminin son cemaat yeri ve minaresi yıkılmıştır. Yapı, savaş sırasında bir süre hastane olarak kullanılmış, savaştan sonra devlet matbaası ve milli kütüphane olarak kullanılmış ve 18 Mayıs 1905’de Bulgar Milli Arkeoloji Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Koyuncu, 2015: 125). Yapı günümüzde de Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır. Bu fonksiyona bağlı olarak iç mekânda asma kat, merdiven ve ek odalar yapılmıştır.

Şekil 4. Caminin İlk Hali (Bilecik, 2015: 1919)

2.1.3. Sofu Mehmet Paşa Camii

M. 1547-48 yılında Bosnalı Sofu Mehmet Paşa tarafından yaptırılan cami; imaret, medrese, kütüphane ve kervansaray ile bir külliye oluşturmaktadır. Mimar Sinan’ın Sofya’daki tek eseri olan yapının minaresi siyah mermerle kaplı olduğu için Kara Cami adıyla da anılmaktadır. Sofu Mehmet Paşa külliyedeki yapıların yaşayabilmesi için çok sayıda gayrimenkul vakfetmiştir.³ Kare planlı ve tek kubbeli cami planında olan yapının kubbe yüksekliği 22 metre olup kubbelere geçişler tromplarla yapılmıştır. Ön kısmında 3 küçük kubbeyle örtülü son cemaat mekânı ve sağ tarafta bir minaresi bulunmaktadır (Eyice, 1992: 305-306). Günümüzde, Arkeoloji Müzesi’nde bulunan kitabeye göre cami 1547 yılında tamamlanmıştır (Bayrak, 2008: 4). Rusların Sofya’yı ele geçirmesinden sonra Sofu Mehmet Paşa Camii cephanelik olarak kullanılmış, minaresi ise Rus komiseri Dondukov tarafından dinamitle yıktırılmıştır. Bitişindeki medrese ise 1928’de yıktırılıncaya kadar hapisane olarak kullanılmıştır (Eyice, 1992: 305).

³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakfiye-i Rumeli Defteri, no.988, s.51, 65.

Şekil 5. Sofu Mehmet Paşa Camii Dış Cephe (Kaynak: Yazara ait fotoğraf arşivi)

Caminin kiliseye dönüştürülmesine engel olmak için Osmanlı Devleti'nin tüm girişimleri sonuçsuz kalmış ve 1901'de caminin dış cephesi büyük ölçüde değiştirilmiş ve 27 Temmuz 1903'de kilise olarak kullanıma açılmıştır. Yapının kubbe kasnağında Bizans mimarisini anımsatacak dalgalı bir saçak altına bir dizi pencere açılmıştır. Yapıya eklenen ağırlık kuleleri, çan kulesi ve yan cephelerdeki kemerler ve pencereler nedeniyle Mimar Sinan'ın eseri tanınmaz hale getirilmiştir (Şekil 5) (Eyice, 1992: 305-306). Yapı ile ilgili yerinde yapılan incelemede; iç duvarlar ve kubbede Hristiyanlık ile ilgili resimler yapıldığı görülmüştür.

2.2. Filibe (Plovdiv)

Eski adı Philippopolis olan şehir Bulgaristan'ın güney kesiminde bulunmakta ve Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde Balkanlar'daki önemli kentler arasında bulunmaktadır (Kiel, 1996: 79). Evliya Çelebi'ye göre şehirde 53 cami, 11 tekke, 7 darülkurra, birkaç medrese ve 880 dükkân bulunmaktaydı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Filibe'de 24'ü büyük 9'u mescit niteliğinde toplam 33 cami, 13 kilise, 11 tekke, 12 hamam ve 1 sinagog bulunuyordu (Turan, 1996: 242). Filibe'de de diğer Bulgar şehirlerinde olduğu gibi Osmanlı eserleri tahrip edilmiş ve yıkılmıştır (Mijatev, 1986: 292). Osmanlı Devleti Dönemi'nde kentte inşa edilen camilerden sadece Murat Hüdavendigâr Camii ve Şehabeddin Paşa Camii ayakta. Filibe'de bunun dışında Osmanlı Dönemi'nden ayakta kalan yapılardan Orta Mezar Hamamı'nın yapım tarihi Kiel tarafından 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyılın başı olarak verilmektedir (Bilecik, 2018: 77). Hacı Hasanzâde Çifte Hamamı, 1488 yılında Rumeli Kazaskeri olan Hacı Hasanzâde Mustafa Efendi tarafından 15. yüzyıl sonunda inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir. H.911 (M.1505-06) yılındaki vakfiyesinden 16. yüzyıl ortalarında Hacı Hasanzâde Çifte Hamamı'nın 6100 akçe gelir getirdiği öğrenilmektedir (Ayverdi, 1982: 43). Filibe'de ayakta kalan yapılardan Mevlevihane'nin inşa tarihi ise H.1141 (M.1728/29) olarak verilmektedir (Ayverdi, 1982: 31).

2.2.1. Murat Hüdavendigâr Camii

Ulu Camii ve Cuma Camii olarak da adlandırılan cami, iki tip ulu cami örneğinden birini teşkil eder (Kiel, 1996: 80) ve Balkanlar'da Erken Osmanlı mimarisinin özelliklerini en iyi yansıtan örnektir. Bu cami Osmanlı Devleti Dönemi'nde ki çok birimli camilerin ilk örneği olup bu plan tipi gelişimini Anadolu'da tamamlamıştır. Caminin inşa tarihi ve kimin tarafından yaptırıldığına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Kiel (1996) yapının 1425 civarında II. Murat tarafından inşa ettirilmiş olduğunu belirtmesine rağmen yapının plan özellikleri ile mimari ve süsleme özellikleri değerlendirildiğinde 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sultan I. Murat tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir (Ayverdi, 1982: 38; Eyice, 1998: 287). Hüdavendigâr Camii; han, hamam ve imareti ile birlikte külliye olarak inşa edilmiştir (Ayverdi, 1982: 38-41). Ancak bu yapılardan sadece cami günümüze gelebilmiştir.

Cami boyuna dikdörtgen planlı olup, erken dönem Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan kesme taş ile tuğla malzemenen almalı sistemde yapılmıştır. Harim mekânı, birbirlerine ve beden duvarlarına sivri kemerlerle bağlanan kare kesitli dört ayak ile dokuz bölüme ayrılmıştır. Çok kubbeli camilerin kuruluş prensibine uygun olmakla beraber bu yapıda orta sahnın, yan sahnalara göre daha geniş tutulmuştur. Orta sahnadaki kare planlı üç bölüm, basık kasnaklı ve 8,50 m çapında birer kubbe ile örtülmüştür. Yan sahnalar ise üçer adet çapraz tonozla örtülmüştür. Bursa Ulu Camisi'nde görülen ve kapalı avlu geleneğinin bir uzantısı olan orta sahnadaki şadırvanı Murat Hüdavendigâr Camisi'nde de görmekteyiz (Eyice, 1998: 288). Caminin özgününde, Bursa Murat Hüdavendigâr Camisi'nde olduğu

gibi alt sıra pencereler yoktur. Ancak, içerideki aydınlığın yetersiz olması nedeniyle Bursa Hüdavendigâr Camisi'nde olduğu gibi burada da dokuz adet pencere açılmıştır (Ayverdi ve Yüksel, 1976: 19).

Şekil 6. Murat Hüdavendigâr Camii (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Caminin son cemaat yerinin olması gereken yerde camiye bitişik iki katlı ahşap bir mekân bulunmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi son cemaat yerinin iki yanındaki kalkan duvarlarından yola çıkarak özgününde beş kemerli ahşap bir revakın olması gerektiğini belirtir (Şekil 6) (Ayverdi, 1982: 40). Harimin kuzeydoğu köşesinde tek şerefeli bir minare mevcut olup gövdesi sırlı tuğlalarla bir örgü motifi şeklinde tezyin edilmiştir (Eyice, 1998: 289). Hüdavendigâr Camii, yapıldığı tarihten sonra deprem, savaş, vb. nedenlerle farklı tarihlerde onarım geçirmiştir. Yapıdaki onarım kitabelerinden yapının M.1785, M.1815, M.1847 ve M.1910 yıllarında onarım geçirdiği anlaşılmaktadır (Özer, 2008: 52). Yapının deprem sırasında zarar gören kalem işleri, M.1818-19 tarihinde Edirneli Seyyid Nakşibendi Mustafa Çelebi tarafından barok üslubunda tekrar yapılmıştır (Kiel, 1996: 80).

10 Kasım 1878 tarihi itibarıyla Murat Hüdavendigâr Camii ve Şehabeddin Camisi'nin de aralarında bulunduğu sekiz adet caminin biri samanlık diğerleri depo olarak Rus ordusu tarafından kullanılmış ve 22 Temmuz'da Rodop Komisyonu üyelerinin Filibe'ye gelişi ile yıkımına başlanmış olan Muradiye Camii yıkımdan kurtarılmıştır.⁴ Ancak külliyenin önemli yapılarından, iki katlı, kareye yakın dikdörtgen planlı olan Kurşunlu Han yıkılmıştır ve günümüzde bu yapının yerine yeni bina yapılmıştır (Şekil 7).

Şekil 7. Kurşunlu Han yerine yapılan bina (Yazara ait fotoğraf arşivi)

⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.EE, No. 42/118 (10 Temmuz 1294/22 Temmuz 1878).

1980'li yıllarda, antik şehir tiyatrosunun ortaya çıkarılması için yapılan kazılarda caminin de altını kazdıkları için ciddi yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Yapının restorasyonu İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı tarafından finanse edilerek, Bulgar makamları ile yapılan bir protokol çerçevesinde gerçekleştirilmiştir (Küçük, 2010: 40).

2.2.2. Şehabeddin Paşa Camii

Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa tarafından yaptırılan külliye kitabesine göre H.848 (M.1444-45) yılında tamamlanmıştır. Külliye, Şehabeddin Paşa Camii (İmaret Camii), 12 öğrenci odasının bulunduğu bir medrese, bir han, bir hamam ve mutfaktan oluşmasına rağmen günümüzde sadece cami ve türbe ayakta kalabilmiştir. Şehabeddin Paşa, bu yapıların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için on sekiz köy ve iki pirinç tarlasını vakfetmiştir (Kiel, 1996: 80).

Cami, geleneksel tabhaneli (ters T plan) plan özelliği taşımakta olup taş ve tuğla malzemeden alması sistemle inşa edilmiştir (Şekil 8). Harim orta sahında iki, yanlarda birer kubbe ile örtülmüş olup yapıda beş gözlü bir son cemaat mahalli yer almaktadır. Orta sahindaki kubbelere geçişler mukarnaslı tromplarla, yan kanatlardaki kubbelere geçişler ise pandantiflerle sağlanmıştır (Şekil 9). Son cemaat yeri ortada kubbe, yan bölümlerde aynalı tonoz, en dışta ise dilimli tonoz ile örtülüdür. Caminin tek şerefeli minaresi tuğla malzemeden yapılmış olup gövdesi zikzaklıdır (Şekil 10).

Şekil 8. Şehabeddin Paşa Camii Dış Cephe (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 9. Şehabeddin Paşa Camii Kubbe Geçişi ve Giriş Kapısı (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 10. Zikzaklı Tuğla Minare (URL 1)

2.3. Eski Zağra (Stara Zagora)

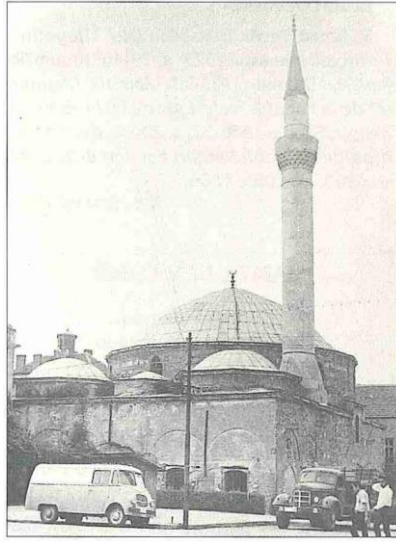
Bugün Stara Zagora olarak isimlendirilen ve 1371 yılında Osmanlı Devleti hakimiyetine giren şehir bu dönemde adeta yeniden kurulmuş ve kısa zamanda gelişme gösterip önemli bir merkez haline gelmiştir (Şahin, 1995: 395). Evliya Çelebi, şehirde toplam on dört mahallede toplam 3000 kadar ev, 17 adet cami, bir medrese, 42 mektep, 5 hamam, 855 kadar dükkân ve bir bedesten olduğunu kaydetmektedir (Keskioglu ve Özyayın, 1983: 115).

Eski Zağra'da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Müslüman halk büyük bir katliama uğramış, halktan sağ kalanlar ise göçe zorlanmıştır. Bu süreçte Türk eserlerinin tamamına yakını tahrip edilmiştir (Eyice, 1997: 505).

2.3.1. Hamza Bey Camii

Osmanlı Dönemi'nden ayakta kalabilen tek cami şehrin merkezinde yer alan Hamza Bey Camisi'dir. Giriş bölümünün üstünde bulunan kitabeye göre, Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Emir Süleyman Çelebi Dönemi'nde Emir Hamza Bey tarafından H.811 (M.1408-1409) yılında yaptırılmıştır. Üç satırlık bu kitabeye göre cami H.1204 (M.1789-90) yılında onarım görmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası minaresi yıkılıp tahrip edilen cami, Müslüman halkın şehre dönmesini müteakip Osmanlı hükümetinin girişimi ile halka teslim edilmiş ve tamir edilerek ibadete açılmıştır (Eyice, 1997: 505).

Cami kareye yakın bir harime sahip olan ve tek kubbeli cami planında (Bilecik, 2006: 71) olan yapı 17,5 m çapında yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtülüdür. Son cemaat yeri üç bölümlü olup yanlardaki kubbeler daha büyük, ortadaki kubbe ise daha küçüktür. Bu kubbelerin üçü de sekizgen kasnaklıdır. Yapı taş ve tuğla malzeme ile almaşık sistemde inşa edilmiştir (Şekil 12). Harimin her cephesinde ikişer alt ve birer üst (kıble cephesinde iki) pencere bulunmaktadır. Kubbe kasnağında ise bir dizi oval pencere bulunmaktadır. Osmanlı mimarisinin bu dönemine aykırı olan bu pencerelerin 18. yüzyıl sonlarındaki bir onarımda yapıldığı düşünülmektedir. Mihrap ve kemerlerin aralarında ve kubbe pencerelerinin etraflarındaki kalemişi bezemeler de barok üsluba işaret etmektedir (Eyice, 1997: 505; Bilecik, 2006: 71). Semavi Eyice'nin 1966 yılında çektiği fotoğrafta (Şekil 11) görünen ve kuzeybatıda, beden duvarı ile son cemaat yerinin köşesinde yer alan ince ve uzun gövdeli minarenin ne zaman yıkıldığı/yıkıtıldığı bilinmemektedir.

Şekil 11. Hamza Bey Camii (Eyice, 1966)

Şekil 12. Hamza Bey Camii (Yazara ait fotoğraf arşivi)

2008 yılında, caminin harim ve son cemaat döşemesinin altın aramak için yerel halk tarafından kazılmış olduğu ve kurşun örtünün de kötü durumda olduğu görülmüştür. 2008- 2013 döneminde Avrupa Birliği tarafından sağlanan karşılıksız mali destekle Hamza Bey Camisi'nde bir onarım yapılarak Dinler Müzesi'ne dönüştürülmüştür.

3. BULGARİSTAN'DA ERKEN VE KLASİK OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİNİN TİPOLOJİK OLARAK İNCELENMESİ

Osmanlılar, XIII. yüzyıl sonunda Anadolu'ya geldikleri zaman Roma, Bizans, Anadolu Selçukluları ve çeşitli Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü bu bölgede belli bir kültür birikimi ve bu uygarlıkların meydana getirdiği sanat eserleri bulunmakta idi. Osmanlılar ise Asya'dan getirdikleri yapı gelenek ve tecrübeleri ile teknik bilgilerini Anadolu'da yeniden yorumlamış ve kendilerine özgü bir üslup ortaya koymuşlardır. Daha önce yapı unsuru olarak kullandıkları taş ve tuğlayı, kemer ve kubbe formlarını yeni düşünce, inanç ve yaşam biçimlerine uygun olarak yeniden ele almışlardır.

Bu çalışma kapsamında incelenen Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra kentlerindeki camiler bu bölümde; yapıldıkları dönem, plan ve cephe özellikleri, kullanılan malzeme, üst örtü elemanları, kubbeye geçiş elemanları ve son cemaat yerinin özellikleri açısından incelenerek tipolojik bir değerlendirme yapılmıştır.

İncelenen altı adet camiden dördü (Murat Hüdavendigâr Camii, Hamza Bey Camii, Şehabeddin Paşa Camii ve Sadrazam Mahmut Paşa Camii) Erken Osmanlı Dönemi yapılarıdır. Banya Başı Camii ve Sofu Mehmet Paşa Camii ise Klasik Osmanlı Dönemi eserleridir. Günümüzde bu yapılardan üç tanesi (Murat Hüdavendigâr Camii, Şehabeddin Paşa Camii ve Banya Başı Camii) özgün fonksiyonuna uygun olarak kullanılmaktadır. Sofu Mehmet Paşa Camii kilise olarak, Sadrazam Mahmut Paşa Camii ise Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmaktadır. Hamza Bey Camii ise uzun yıllar boyu kapalı kaldıktan sonra 2013 yılında Dinler Müzesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Plan ve cephe özellikleri açısından Erken Dönem ve Klasik Dönem yapıları ayrı ayrı incelenecektir. Abdullah Kuran (1964), Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan imparatorluğa yükseliş sürecini içine alan XIV. ve XV. yüzyıllarda inşa edilen camileri plan şeması açısından "tek üniteli cami", "çok üniteli cami" ve "çapraz mihrli cami" olarak gruplandırmaktadır (Kuran, 1964: 3). Bu plan tipleri günümüzde yaygın olarak "tek kubbeli", "çok birimli" ve tabhaneli olarak isimlendirilmektedir. İncelenen dört adet Erken Osmanlı Dönemi yapısından Murat Hüdavendigâr Camii ve Sadrazam Mahmut Paşa Camii çok birimli (çok kubbeli) plan şemasına sahiptir. İki yapıda dört ayaklı ve dokuz bölümlü olup Murat Hüdavendigâr Camisi'nde orta sahindaki kare planlı üç bölüm kubbeyle, yan sahinlar ise üçer adet çapraz tonozla örtülmüştür. Sadrazam Mahmut Paşa Camisi'nde ise dokuz bölümde kubbeyle örtülmüştür. Bursa Ulu Camisi'nde görülen ve kapalı avlu geleneğinin bir uzantısı olan orta sahindaki şadırvanı Murat Hüdavendigâr Camisi'nde de görmekteyiz. Gönül Cantay çok kubbeli camileri altı bölümlü ve dokuz bölümlü camiler olarak gruplandırmaktadır. Dokuz bölümlü camileri ise, dokuz kubbeli olanlar, örtü sistemi kubbe ve tonoz olanlar diye ayırmakta, Bursa Ulu Camisi'ni ise çok bölümlü ve çok kubbeli uygulamanın erken dönemdeki tek örneği olarak ayırmaktadır (URL 2). Bu sınıflandırmada Sofya Mahmut Paşa Camii, Edirne Eski Camii gibi dokuz kubbeli olanlar, Filibe Murat Hüdavendigâr Camii ise örtü sistemi kubbe ve tonoz olanlar grubuna girmektedir.

Çok birimli (çok üniteli) cami tipi, Anadolu Selçuklu Dönemi'nin çok sütunlu, ulu cami planının etkisiyle gelişmiş olup bu planda sütunlarla bölünmüş olan her bölüm eşit büyüklükte kubbelerle örtülmüştür. Anadolu Selçukluları Dönemi ulu cami plan tipinde düz çatı dikey elemanların ince oldukları ve tavana kadar serbestçe yükseldikleri durumlarda mekânı birleştirici bir unsur olabilmektedir. Fakat ayakların kemerlerle tek yönde birleştikleri durumlarda iç mekân yan yana sıralara ayrılır ve her sıra boyunca bir hareket hissi ortaya çıkar. Kemerlerin her iki yönde inşa edildiği durumlarda ise iç mekânda bir bölünme ortaya çıkar. Erken Osmanlı mimarisinde gördüğümüz çok birimli camilerde ise tekrar eden eş üniteler bulunmaktadır (Kuran, 1964: 30).

İncelenen Erken Osmanlı Dönemi yapılarından Eski Zağra-Hamza Bey Camii ise plan özelliği açısından tek kubbeli (tek üniteli) cami kategorisine girmektedir. Bu cami kareye yakın planlı ve merkezi kubbeli olup üç bölümlü son cemaat yeri ve kuzey-batı yönünde minaresi bulunmaktadır. Ancak; bu minare günümüzde ayakta değildir.

Bu plan tipi, kare planlı harim mekânına son cemaat yeri eklenerek oluşturulmuştur. Kare planlı harim genellikle kubbeyle örtülü olduğu gibi son cemaat yerinin bölümleri de tonoz ya da kubbeler ile örtülmüştür (Kuran, 1964: 5). Bursa Alaaddin Bey Camii ve İznik Hacı Özbek Camii bu tipin ilk örnekleridir.

Filibe-Şehabeddin Paşa Camii ise Erken Dönem Osmanlı cami mimarisinde üçüncü grup olan tabhaneli (çapraz mihrli, Ters T planlı ya da zaviyeli) cami grubuna girmektedir. 14. yüzyılda Bursa'da gelişen bu cami plan tipinde, ortada dikdörtgen biçiminde ana mekân ile buraya bağlanan yan mekânlardan oluşur. Bu grup camiler, Bursa tipi cami, çok fonksiyonlu cami ve zaviyeli cami olarak da isimlendirilmiştir. Bu plan tipi, ortasında avlu bulunan dört eyvanlı Selçuklu medresesi plan tipi esaslarına dayanmaktadır (Kuran, 1964: 64). Bursa Yeşil Camii, Bursa Orhan Bey Camii, Bursa Yıldırım Beyazıt Camii, İstanbul Mahmut Paşa Camii ve İstanbul Atik Ali Paşa Camii bu gruba giren örneklerdendir.

İncelenen bu dört yapıda da taş-tuğla almalı örgü sisteminin kullanıldığı görülmüştür. Bu örgü sisteminin örneklerini özellikle İznik'te yapılan dönem yapılarında görmekteyiz. Kutlu (2017), Anadolu Selçuklu mimarisinde uygulama örnekleri bulunmayan taş-tuğla almalı duvar örgü sisteminin Osmanlı'nın erken dönem yapılarında bulunmasını Osmanlı'nın Bizans topraklarında kurulmasına ve bunun neticesinde bu topraklarda özellikle İznik'te kullanılan inşa tekniklerinden etkilenmiş olmasına bağlamaktadır (Kutlu, 2017: 136).

İncelenen yapılardan Sofya Banya Baş Camii ve Sofu Mehmet Paşa Camii, Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönemi'ne denk gelmektedir. Banya Baş Camii, Klasik Osmanlı Mimarisinin merkezi kubbeli (tek kubbeli) plan tipinin özelliklerini taşımaktadır. Sofu Mehmet Paşa Camii ise kiliseye çevrilmesi sürecinde plan şeması olarak ciddi müdahalelere maruz kalmıştır. Yapıda mihrabın bulunduğu duvar delinmiş, çan kulesi, narteks ve 4 köşeye birer tane kubbe yapılmış, binaya iki yönde kemerli kapılar eklenmiş, kubbenin kasnağında Bizans mimari özelliklerini yansıtan dalgalı formda bir saçak eklenerek altına pencereler yapılmıştır. Ayrıca; son cemaat yeri ve minarede yıkılmıştır. Bu şekilde caminin mimari yapısı tamamı ile değişime uğramıştır (Koyuncu, 2010: 136). Bu değişiklikleri göz ardı ettiğimizde yapının tek üniteli, merkezi kubbeli (tek kubbeli) ve son cemaatli plan şemasına sahip olduğunu görüyoruz.

Banya Baş Camii ve Sofu Mehmet Paşa Camisi'nde de taş-tuğla almaşık örgü sisteminin kullanıldığını görüyoruz. İncelenen yapılardan yalnızca Mimar Sinan eseri olan Sofu Mehmet Paşa Camisi'nde minare mermerle kaplı olup diğer camilerde ise tuğla malzeme ile yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında incelenen yapılarda kubbeye geçiş elemanı olarak pandantif ve tromp kullanılmıştır.

Bu yapılar Osmanlı Dönemi mimarisinin genel özellikleri doğrultusunda birer külliye parçası olarak inşa edilmişlerdir ve yaptiranlar tarafından bu yapıların yaşaması için çeşitli mülkler vakfedilmiştir. Ancak; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takiben külliye içerisindeki diğer yapılar pek çok diğer eser gibi yıkılmıştır ve geriye çok az sayıda Osmanlı eseri kalmıştır.

Tablo 1. Bulgaristan Camileri Tipoloji Tablosu

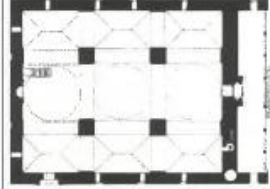

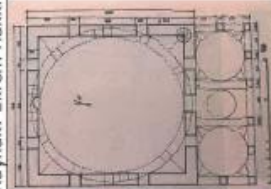
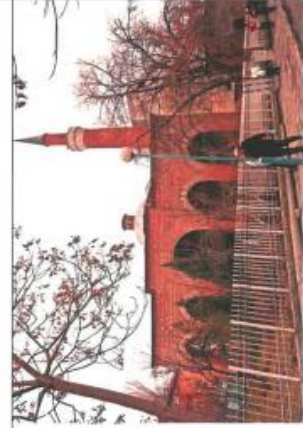
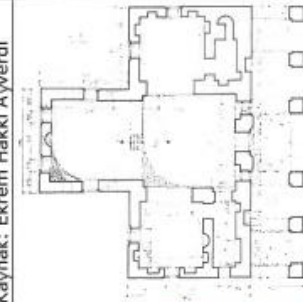

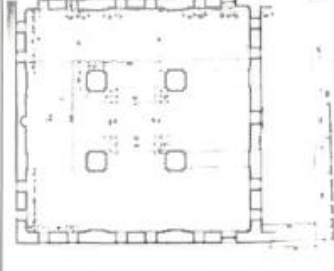

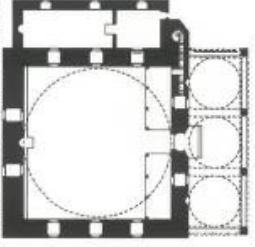

Cami Adı	Dönem	Cephe	Plan	Malzeme	Üst Örtü	Kubbeye Geçiş Elemanı	Minarenin Yeri ve Malzemesi	Son cemaat Yeri	Plan Tipi	Günümüzdeki Fonksiyon
Murat Hüdavendigâr Camii (Ulu Camii)	14. yy üçüncü çeyreği		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe ve tonoz (kurşun kaplı)	Pandantif	Kuzey-doğu Gövde: Tuğla	Son cemaatin yerinde 2 katlı ahşap bir mekân bulunmakta	Boyuna dikdörtgen planlı yapı, dört ayaklı ve çok birimli (çok kubbeli)	Camii
Hamza Bey Camii	M.1408-09		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe (kurşun kaplı)	Pandantif	Kuzey-batı (minare günümüzde yoktur)	Üç gözlü son cemaat, orta kubbe küçük, yan kubbeler daha büyük	Kareye yakın planlı, merkezi kubbeli, tek kubbeli cami planı	Dinler Müzesi
Şehabuddin Paşa Camii	M. 1444-45		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe - Tonoz (kurşun kaplı)	Orta kubbeler tromp, yan kubbeler pandantif	Kuzey-batı Gövde: Tuğla	Beş gözlü son cemaat, ortada kubbe, yanlarda aynalı tonoz, en dista dilimli tonoz	Geleneksel tabhanelli cami planı (Ters T) planlı	Camii

Table 1. Bulgaristan Camileri Tipoloji Tablosu (Devamı)

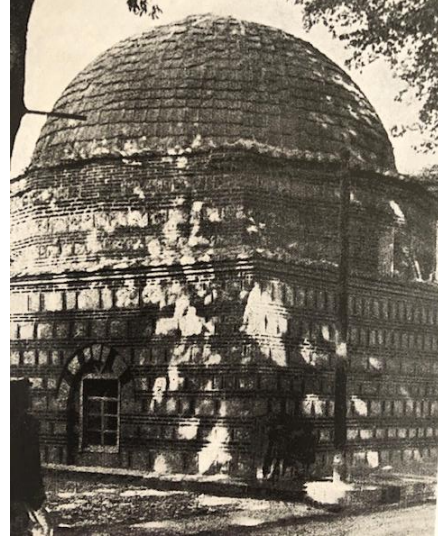
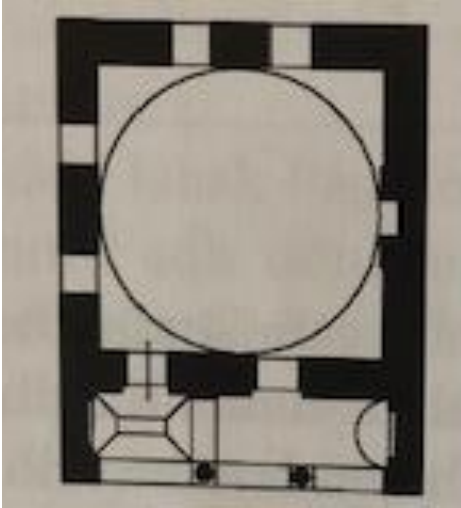
Cami Adı	Dönem	Cephe	Plan	Malzeme	Üst Örtü	Kubeye Geçiş Elemanı	Minarenin Yeri	Son Cemaat Yeri	Plan Tipi	Günümüzdeki Fonksiyon
Sadrızam Mahmut Paşa Camii	M. 1474		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe (kürşun kaplı)	Pandantif	Minaresi yıkılmıştır	Son cemaat yıkılmıştır	Dokuz kubbeli ve dört ayaklı camii- Çok birimli cami planı- Orta bölümdeki kubbeler yükseletilerek mihrap aksı vurgulanmış- tır.	Arkeolojik Müzesi
Banyabaşı Camii	M.1566		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe (kürşun kaplı)	Tromp	Kuzey-batı Kaide: Taş Gövde: Tuğla	Açık son cemaat- Üç küçük kubbe ile örtülü	Kare planlı, merkezi kubbeli, tek kubbeli cami planı	Cami
Sofu Mehmed Paşa Camii (Kara Camii) (Bosnali Mehmed Paşa Camii)	M.1547- 48		 Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi	Taş+ Tuğla	Kubbe (kürşun kaplı)	Tromp	Minaresi yıkılmıştır Siyah mermer	Üç küçük kubbeyle örtülü son cemaat yıkılmıştır	Kare planlı, merkezi kubbeli, tek kubbeli cami planı	Kilise

4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

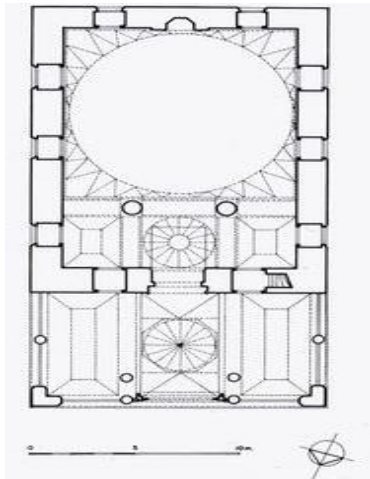
Osmanlılar, merkezinde cami, mescid, medrese, çarşı, han ve hamamlar bulunan külliye, çeşme ve sebillerle zenginleşen şehirler inşa etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmesi ile beraber, Bulgaristan'ın şehirlerinde de önemli değişiklikler olmuş, bir canlanma ve ekonomik açıdan zenginleşme meydana gelmiştir. Bunların da ötesinde şehirler Türk-İslam şehri görünümünü kazanmışlardır. Bu süreçte bu şehirlerde yaşayan Hristiyan halkların hak ve hukuklarının korunmasında son derece titizlikle davranılmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın Sofya, Filibe ve Eski Zağra şehirlerinde inşa ettiği ve günümüze kadar ulaşabilen Erken Dönem ve Klasik Dönem eserleri incelenmiştir. Yerinde yapılan inceleme ve yapılan arşiv araştırmalarına göre bu yapılar; yapıldıkları dönem, plan ve cephe özellikleri, kullanılan malzeme, üst örtü elemanları, kubbeye geçiş elemanları ve son cemaat yerinin özellikleri açısından incelenmiştir.

Erken Osmanlı Dönemi cami mimarisinin Anadolu'daki ilk örneklerine baktığımızda tek kubbeli camilerden İznik Hacı Özbek Camii (1333) (Şekil 13) ve İznik Yeşil Camisi'ni (1379-1391) (Şekil 14) görürüz. İznik Hacı Özbek Camii Osmanlı mimarisinde tarihi bilinen ilk yapıdır. Bir sıra kesme, üç sıra tuğla malzemenin birlikte kullanıldığı bu yapıda, kare mekândan kubbeye geçişlerde Türk üçgenleri kullanılmıştır. Üç bölümlü son cemaat yeri ise tonozlarla örtülüdür. İznik Yeşil Camisi'nde ise üç bölümlü son cemaat yerinden hazırlık mekânına, buradan da on bir metre çapındaki tek kubbenin örttüğü ana mekâna girilir. Caminin yeşil ve mavi renkli sırlı tuğla minaresi yapıya ismini verilmesinin nedenidir.

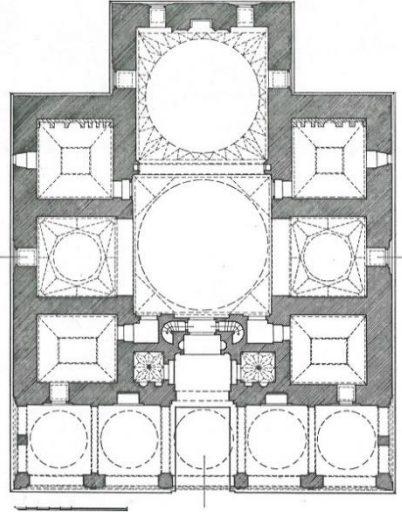
Şekil 13. İznik Hacı Özbek Camii Plan ve Görünüş (Kuban, 2007: 124-125)

Şekil 14. İznik Yeşil Camii Planı (Aslanapa, 2007: 219)

Şekil 15. İznik Yeşil Camii görünüş (Yazara ait fotoğraf arşivi)

Bursa Yıldırım Beyazıt Camii (1390-1395); bu dönemde Anadolu’da yapılan tabhaneli plan şemasına sahip ilk yapılardan birisidir (Şekil 16). Cami; medrese, darüşşifa ve türbeden meydana gelen külliyenin bir parçasıdır. Malzemesi kesme taş olup beş bölümlü bir son cemaat yeri vardır (Şekil 17).

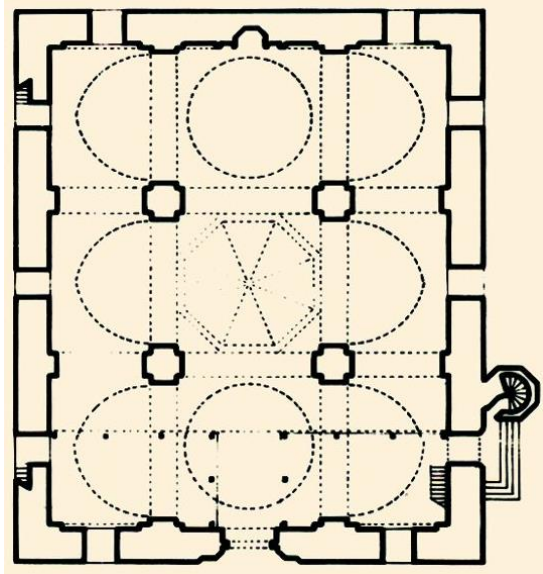

Şekil 16. Bursa Yıldırım Beyazıt Camii Planı
(Aslanapa, 2007: 226)

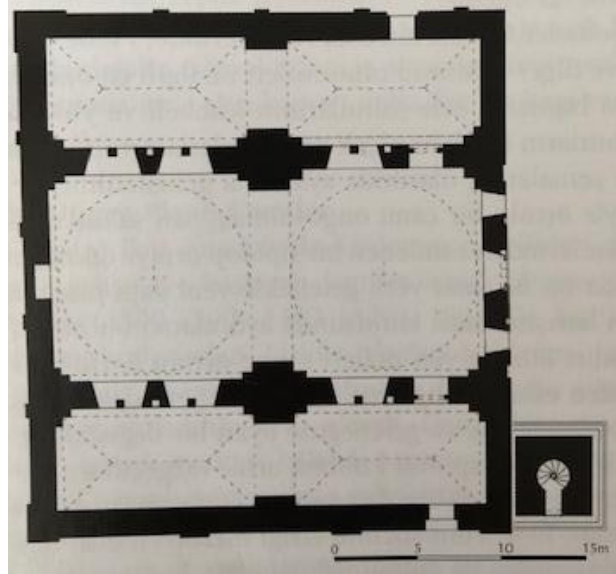

Şekil 17. Bursa Yıldırım Beyazıt Camii Görünüşü
(URL 3)

Filiba Hüdavendigar Camii ile aynı plan şemasında olan ve I. Murat zamanında yaptırıldığı bilinen çok birimli cami tipinin Anadolu’daki ilk örnekleri Gelibolu Ulu Camii (1385), Bursa Şehadet Camii (1366-69) (Şekil 19) ve Bergama Ulu Camii (1398)’dir (Şekil 18). Gelibolu Camii, sadece 19. yüzyılda yapılmış bir resmiyle bilinmekte, Bursa Şehadet Camii ile Bergama Ulu Camii ise özgün durumunu tamamen kaybetmiştir (Kuban, 2007: 131).

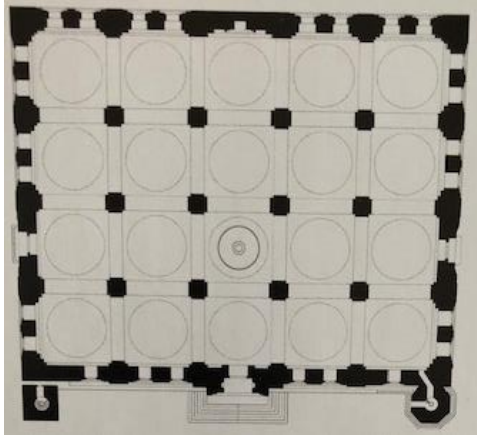
Şekil 18. Bergama Ulu Camii Planı (URL 4)

Şekil 19. Bursa Şehadet Camii Planı (Kuban, 2007: 132)

Çok birimli cami planının Anadolu Selçuklu Döneminin çok sütunlu camilerinin etkisi ile gelişmiş olan diğer bir tür planında, payelerle ayrılmış her bölüm, eşit büyüklükte kubbelerle örtülmüştür. Bu plan tipinin Anadolu’daki ilk örneği Bursa Ulu Camisi’nde (1396-1400) (Şekil 20-21) görülmektedir. Yıldırım Beyazıt tarafından yaptırılmış olan cami, kemerlerle birbirine bağlanan 12 paye ile 20 bölüme ayrılmış; her bölümün üzeri birbirine eş bir kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat yeri olmayan yapıda mihrap doğrultusunda ikinci kubbenin üzeri açık bırakılmış (aydınlık feneri), altına havuz yerleştirilmiştir. Yapının üç portalı ve kuzey cephesindeki iki köşede birer minaresi vardır. Son cemaat yeri ve avlusu olmayan cami, Selçuklu ulu cami tipinin son örneği olarak kabul edilir. Bursa Ulu Camii; Sofya-Sadrazam Mahmut Paşa Camii ile aynı plan şemasındadır.

Şekil 20. Bursa Ulu Camii Planı
(Kuban, 2007: 138)

Şekil 21. Bursa Ulu Camii Görünüşü
(URL 5)

Yapılan bu incelemelerden Bulgaristan'daki camiler ile İstanbul ve Anadolu'daki camilerin hem plan şeması olarak hem de kullanılan malzemeler açısından benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Bu benzerlikler sözü edilen bölgelerdeki iklim ve halkın yaşam koşullarının benzerliklerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde bayındırlık faaliyetlerinin merkezi otorite tarafından ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu konunun başka bir çalışma kapsamında daha detaylı olarak ele alınmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca; bu makalenin diğer Balkan ülkelerindeki eserler için yapılacak olan çalışmalar için de yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ASLANAPA, O. (2007). *Türk Sanatı* (8. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AYDIN, M. (1990). XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi bildiriler kitabı* içinde (ss. 281-285). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDIN, M. (2005). *Balkanlarda İsyân* (1. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- AYVERDİ, E., H. (1982). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, (Cilt 4). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- AYVERDİ, E., H. & YÜKSEL, İ. A. (1976). *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Baha Matbaası.
- BAYRAK, M. (2008). Sofya'da XVI. Yüzyıla ait bir Vakıf Örneği: Sofu Mehmed Paşa Külliyesi ve Camiden Kiliseye Çevrilmiş Bir Mabedin Hikayesi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19, 1-42.
- BİLECİK, G. (2006). Bulgaristan'da Yok Olmak Üzere Olan Bir Osmanlı Eseri: Eski Zağra'da Hamza Bey Camii. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7(27), 71-81.
- BİLECİK, G. (2015). Sofya'da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimari Eserleri. *Yeni Türkiye Dergisi*, 67, 1916-1926.
- BİLECİK, G. (2018). *Filibe'de Osmanlı Mimari Eserleri*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- ERDOĞDU, M., A. (2002). 16. Yüzyılda Sofya Şehri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 1-15.
- EYİCE, S. (1992). Bosnalı Mehmed Paşa Camii. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 6, ss.305-306). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- EYİCE, S. (1997). Hamza Bey Camii. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 15, ss.505-506). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- EYİCE, S. (1998). Hüdavendigâr Camii. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 18, ss.287-289). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- GENCER, A., İ. (1992). Berlin Antlaşması. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 5, ss.516-517). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- İNALCIK, H. (1993). *Türkler ve Balkanlar*. İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları.

- İNALCIK, H. (1994). *An economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume 1, 1300-1600*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KESKİOĞLU, O. (1969). “Bulgaristan’da Bazı Türk Âbide ve Vakıf Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 311-328.
- KESKİOĞLU, O. ve ÖZAYDIN, A. T. (1983). Bulgaristan’da Türk-İslam Eserleri. *Vakıflar Dergisi*, 17, 109-140.
- KIEL, M. (1996). Filibe. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 13, ss.79-82). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- KOYUNCU, A. (2006). Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, 197-247.
- KOYUNCU, A. (2010). Sofya’daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Camii)’nin Kiliseye Dönüştürülmesi. Ü. Şenel (Ed.), *II. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu bildiriler kitabı* içinde, (c. 2, ss. 129-146). Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- KOYUNCU, A. (2015). Sofya’da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi. *XVI. Türk Tarih Kongresi (Eylül 2010) bildiriler kitabı* içinde, (c. 4, 1. Bölüm, ss. 113-144). Ankara, Eylül 2010, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖSE, O. (2006). Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908). *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, 1(2), 237-272.
- KUBAN, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yapı Yayınları.
- KURAN, A. (1964). *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- KUTLU, M. (2017). XIV- XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, 26(1), 131-153.
- KÜÇÜK, C. (2010). Filibe Cuma Camii’nin Yapısal Restorasyonu, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 40-47.
- MIJATEV, P. (1986). Bulgaristan’daki Osmanlı Anıtları (Çev., Yaşar Yücel), *Bellekten*, L (196), 291-313.
- ÖZER, M. (2008). Bulgaristan, Plovdiv (Filibe)’deki Murad Hüdavendigar (Cuma) Camisi’nin Son Restorasyonlar Doğrultusunda Mimari ve Süsleme Bakımlarından Değerlendirilmesi, *International Plovdiv Cuma Mosque Conference*, 49-197.
- ÖZKAN, S., H. (2016). Balkanlar’da Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878). *Avrasya Etütleri Balkanlar Özel Sayısı*, 50(2), 279-314.
- SANCAK, C. (2011). Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası. *Ege Strategic Research Journal*, 2(2), 27-47.
- ŞAHİN, İ. (1995). Eski Zağra (Stara Zagora). *İslam Ansiklopedisi* içinde, (c. 11, ss.394-396). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- TODOROVA, M. (2003). *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek* (Çev., Dilek Şendil), İstanbul: İletişim Yayınları.
- TURAN, Ö. & İBRAHİMGİL, M., Z. (2004). *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- TURAN, Ö. (1996). 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe’de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 25(4), 241– 251.
- UZUNÇARŞILI, İ., H. (1987). *Osmanlı Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- URL 1 Plovdiv Gezi Rehberi, “Şehabeddin Paşa Camii”, <https://www.rotasenin.com/plovdiv-gezi-rehberi/>, Erişim Tarihi: 01/07/2021.

URL 2 CANTAY, G., “Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=384270&/Erken-Osmanlı-Dönemi-Mimarisi-/-Prof.-Dr.-Gönül-Cantay-> Erişim Tarihi: 20.09.2020.

URL 3 Analiz Restorasyon, “Bursa Yıldırım Beyazıt Camii”, <http://www.analizrestorasyon.com/proje/bursa-yildirim-beyazit-camii>, Erişim Tarihi: 23.09.2020.

URL 4 İslam Ansiklopedisi, “Bergama Ulu Camii”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami>, Erişim Tarihi: 20/09/2020.

URL 5 Kültür Portalı, “Bursa Ulu Camii”, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/bursa-ulu-cami>, Erişim Tarihi: 20/09/2020.